श्रीः

माण्डूक्योपनिषत्

[अथर्ववेदीयोपनिषच्छान्तिपाठः—

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥
ओं शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः]

[येनोपनिषदां भाष्यं रामानुजमतानुगम् ।
रम्यं कृतं प्रपद्ये तं रङ्गरामानुजं मुनिम् ॥]

श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचिता माण्डूक्योपनिषत्प्रकाशिका

अतसीगुच्छसच्छायमञ्चितोरस्स्थलं श्रिया ।
अञ्जनाचलशृङ्गारमञ्जलिर्मम गाहताम् ॥

माण्डूक्योपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

श्रीमानञ्जनशैलशृङ्गनिलयो भिन्नाञ्जनश्यामलो
जाग्रत्सुप्तसुषुप्ततुर्यदशाचिद्रक्षापरो राजते ।
जन्मस्थेमविनाशनिर्मलदशानिर्वाहिनानावपुः
माण्डूक्योपनिषद्गुदीर्णविभवः श्रीपञ्चरात्रे यथा ।

स्थानं 'न स्थानतोपी'ति सूत्रे भाष्ये च भण्यते ।
जागराद्यं परस्येति नूनं माण्डूक्यमूलकम् ॥

ऐतरेयारण्यके(3-1-1)'वायुः संहितेति माण्डूकेयः' इति श्रूयते । 'शूरवीरो माण्डूकेयः', 'इति नु माण्डूकेयानाम्' इति च । मण्डूकमहर्षिपुत्र इति तत्र व्याख्या । नूनं स एव माण्डूक्य इति गृहेत । (?)
भगवता बादरायणेन, ''न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र

व्यासं लक्ष्मणयोगीन्द्रं प्रणम्यान्यान् गुरूनपि ।
माण्डूक्योपनिषद्व्याख्यां करिष्ये विदुषां मुदे ॥

हि" इति सूत्रेण जाग्रदाद्यवस्थाविशिष्टजीवान्तर्यामिस्थितस्यापि परस्य निर्दोषत्वं न्यरूपि। तत्तदवस्थतदन्तर्वर्तित्वं श्रुत्योक्तमिति विमर्शे, एकत्र सर्वतद्दर्शनमत्र माण्डूक्य एव। यथावदेतदुपनिषदर्थमजानतामिदमस्फुटम्। पुराणपञ्चरात्ररूपोपबृंहणप्रदर्शितमर्थमनुसृत्य पश्यतामिदं सुग्रहम्। तत्र श्रीभागवते (१२-११) "त्रिवृद्वेदः सुपर्णाख्यो यज्ञं वहति पूरुषम्। अनपायिन्यात्मभूता श्रीः साक्षादात्मनः प्रभा। विष्वक्सेनस्तस्य मूर्तिर्विदितः पार्षदाधिपः। नन्दादयोऽष्टौ द्वास्स्थाश्च तेऽणिमाद्या हरेर्गुणाः। वासुदेवः संकर्षणः प्रद्युम्नः पुरुषः स्वयम्। अनिरुद्ध इति ब्रह्मन् मूर्तिव्यूहोऽभिधीयते। स विश्वस्तैजसः प्राज्ञः तुरीय इति वृत्तिभिः। अर्थेन्द्रियाशयज्ञानैर्भगवान् परिभाव्यते। अङ्गोपाङ्गायुधाकल्पैर्भगवांस्तच्चतुष्टयम्। बिभर्ति स्म चतुर्मूर्तिर्भगवान् हरिरीश्वरः।" इति वाहनपार्षदद्वारपालान् दिव्यमहिषीं चानपायिनीं श्रियमात्मनः प्रभातौल्यादात्मभूतामुक्त्वा, 'भगवान् स्वयमेव संकर्षणादिचतुर्व्यूहो भवति, न तु संकर्षणादीनां सुपर्णादिवत् अन्यत्वम्। विश्वतैजसप्राज्ञशब्दाश्च तत्परा एव। तत्रतत्रास्याङ्गोपाङ्गायुधभूषणादिवैचित्र्यमपि' इति प्रत्यपादि। "या वेदागमतन्त्राभ्यामाचार्यैः पद्मजादिभिः" इति चेहोच्यमानस्य परिचर्यारूपस्य क्रियायोगस्य वेदपाञ्चरात्रोभयानुसारित्ववर्णनपूर्वकमेवमुक्त्वा सर्वमिदं श्रुत्यारूढमित्यवगम्यते। व्यूहानां सृष्टिस्थितिसंहारहेतुत्वञ्च तत्रोक्तम्, "द्विजऋषभ स एष ब्रह्मयोनिः स्वयंदृक् स्वमहिमपरिपूर्णो मायया च स्वयैतत्। सृजति हरति पातीत्याख्ययाऽनावृताक्षो विवृत इव निरुक्तस्तत्परैरात्मलभ्यः" इति। न जीवस्य सर्गादिकर्तृत्वमित्यतोऽपि विश्वादिपदं

प्रथमः खण्डः

हरिः ओम् । ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम् । तस्योपव्याख्यानम्—

. ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम् । तस्योपव्याख्यानम् ।

अकार-उकार-मकार-अर्धमात्रात्मकपादचतुष्टयवति ओङ्कारे अनिरुद्ध-प्रद्युम्न-सङ्कर्षण-वासुदेवापरपर्याय-विश्व-तैजस-प्राज्ञ-तुरीयाख्यपादचतुष्टययुक्तब्रह्मदृष्टिविधानायेदं प्रकरणमारभ्यते । ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम् । चेतनाचेतनात्मकमिदं जगत् सर्वमोङ्काररूपमेव ; "तत् यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि सतृण्णानि, एवमोङ्कारेण सर्वा वाक्

भगवत्परमिति सिद्धम् ।

श्रीगीताभाष्यतात्पर्यचन्द्रिको(८-१३)द्धृतेन च वचनेन, "त्रिधात्मा त्रिस्वभावश्च तथा त्रिव्यूह एव च । पञ्चरात्रे तथा प्रोक्तः भगवद्वाचकः स्मृतः" इत्यादिना वर्णत्रयार्थत्वे ज्ञानैश्वर्यशक्तिरूपत्रियुगशालिनां सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानां प्रणवार्थत्वमभिहितम् । अहिर्बुध्न्यसंहितायां च षष्ठोक्तमेव तारसूक्ष्मार्थनिरूपणावसरे, अकारादीनां जागरादिस्थाननिर्वाहकविश्वादिनामकानिरुद्धादिपरत्वम् । एवमादिप्रमाणजातं हृदि निधाय व्यूहादिपरप्रणवविषयतया व्याख्यानुमारभते—अकारेत्यादिना । तत्र माण्डूक्यमिदं त्रिव्यूहपक्षावलम्बनेन प्रवृत्तं चतुर्व्यूहपक्षेण चेत्यन्यदेतत् ॥

[1. खण्डविभागो नास्ति शाङ्करे । माध्वे 'नान्तःप्रज्ञ'मित्यतः पूर्वं प्रथमखण्डसमाप्तिः । उपरि न विशेषः । परन्तु गौडपादीयत्वेन शाङ्करेण अपि कारिकाः श्रुतित्वेन माध्वे मन्यन्ते । तदनुसारेण असर्वार्थाकूरनारायणभाष्येऽपि । कूरनारायणाख्यमीशावास्यव्याख्याता नारायणमुनीन्द्र इत्यत्र न किञ्चिद् गमकमस्ति । अन्य एव तु प्रथमसंपुटोपोद्घाते दर्शित. स्यात् ।]

भूतं भवद् भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव ।
यच्चान्यत् त्रिकालातीतम्, तदप्योङ्कार एव ॥ १ ॥
सर्वं ह्येतद्ब्रह्म; अयमात्मा ब्रह्म । सोऽयमात्मा चतुष्पात् ॥ २ ॥

इति प्रथमः खण्डः ॥

संतृण्णा । ओङ्कार एवेदं सर्वम्" (छा. २-२३) इति श्रुत्यन्तरात् । तस्य प्रणवस्य उपव्याख्यानं गुणविभूत्युपासनप्रकारप्रपञ्चनम्; क्रियत इति शेषः। **भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव । यच्चान्यत् त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव ।** कालत्रयपरिच्छिन्नं कालत्रयापरिच्छिन्नं च सर्वमोङ्कार एवेत्यर्थः । प्रणवोत्पन्नव्याहृतिमूलकवेदस्रष्टृत्वात् सर्वस्य जगत इति भावः ॥ १ ॥

सर्वं ह्येतद् ब्रह्म । कालत्रयपरिच्छिन्नापरिच्छिन्नात्मकं सर्वमपि वस्तु ब्रह्मैवेत्यर्थः। ततः किमित्यत्राह **अयमात्मा ब्रह्म-अयम्**-ओङ्कारः सर्वात्मभूतं ब्रह्मैव । ततश्चोङ्कारे सर्वात्मभूतब्रह्मदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः । **सोऽयमात्मा चतुष्पात् ।** ओङ्कारे अध्यस्यमानोऽयमात्मा पादचतुष्टययुक्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

इति प्रथमः खण्डः

---

२. अयमोङ्कार इति । वासुदेवस्यात्मत्वं वक्ष्यते । अत्रेदं बोध्यम्–प्रणवस्य ब्रह्मरूपत्वमिहोपनिषदि प्रधानप्रतिपाद्यम्। तदुपयोगितया प्रथमवाक्यस्य व्याख्यानं क्रियते—'तस्योपव्याख्यान'मित्यादिना तदप्योङ्कार एवेत्यन्तेन । तेन सर्वशब्दार्थशोधनेन परिच्छिन्नापरिच्छिन्नसर्वात्मकत्वमोङ्कारे उक्तं भवति। अथ ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वमुच्यते, सर्वं ह्येतद् ब्रह्मेति । एवं ब्रह्माभिन्नसर्वाभिन्नत्वादोङ्कारस्य ब्रह्माभिन्नत्वमितीदं निगम्यते, 'अयमात्मा ब्रह्मे'ति इत्यर्थः सुपचः ।

यद्वा "प्रकाशादिवत्तु नैव परः" इति सूत्रभाष्ये (२-३-४५), " 'तत् त्वमसि', 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्यादिषु तच्छब्दब्रह्मशब्दवत् त्वमय-मात्मेति शब्दा अपि" इति जीवशरीरकब्रह्मवाचकत्वेन भाषितत्वात्, अयम्पदात्मपदयोर्जीवविशिष्टवाचित्वं प्रतीयते। तदयमर्थः—ब्रह्मरूप-त्वेन प्रतिपिपादयिषितस्योङ्कारस्य सर्वात्मकत्वेन प्रशंसा कृता। अथ जीवात्मनो ब्रह्मात्मकत्वमुच्यते—अयमात्मा ब्रह्मेति। अयमिति जीव-विशेषणम्। दृश्यमाननानावस्थ इत्यर्थः। अथास्य जीवात्मविशिष्टस्य जाग्रदादिरूपात्मविशिष्टानिरुद्धादिरूपान् पादान्, सोऽयमात्मा चतुष्पादिति वक्तुमारभ्योक्त्या प्रधानप्रतिपाद्यओङ्कारस्यैवेदशब्रह्मात्म-कत्वमुच्यते, "सोयमात्मा अध्यक्षरमोङ्कार इति" इत्येवमपि सुवचम्।

अथाप्ययमत्र भाष्याशय—ओमिति ब्रह्मेत्युक्त्वा प्रणवस्य ब्रह्मात्मकत्वे निरूपणीये, ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमिति किमुच्यत इत्याशङ्का मा भूदिति तद्व्याख्यानमारब्धम्, तस्योपव्याख्यानमिति। तदप्योंकार एवेत्यन्तेन न प्रकृतव्याख्यानसमाप्तिः, किन्तु कृत्स्नो-पनिषदा। ओमितीदं सर्वमित्यनेन प्रणवे ब्रह्मात्मकत्वमेवोच्यत इति नाप्रकृताभिधानमिति व्याख्यानदर्शित शङ्कासमाधानम्। तदुच्यते—परिच्छिन्नापरिच्छिन्नसर्वात्मकत्व ओङ्कारेऽनेन वाक्येन प्रतीतमस्ति। तत्रेदं सर्वं वस्तु न ब्रह्मानात्मकं स्वतन्त्रम्। सर्वं ह्येतद् ब्रह्म। अतो ब्रह्मपर्यन्ततयैव वस्तुवादोङ्कारे सर्वात्मकत्वप्रतिपाद-कादस्माद्वाक्यात् तादृशसर्ववस्त्वात्मभूतब्रह्मात्मकत्वमोङ्कारे उक्तमेव भवतीति। एतद्बोधनाय, सर्वं ह्येतद्ब्रह्म, अयमात्मा ब्रह्मेति वाक्यम्। एवं च आत्मशब्दः सार्थक एव। योऽयं सर्वं प्रति उक्त आत्मा सोऽनिरुद्धादिरूपेण चतुष्पात्, प्रणवोऽपि चतुष्पात्; तत्र प्रणवपादा-नाम् आत्मपादरूपत्वादपि प्रणवे ब्रह्मात्मकत्वमित्युपर्युच्यते। तथाच जाग्रदादिसर्वप्रपञ्चात्मभूतानिरुद्धादिरूपब्रह्मात्मकत्वप्रतिपादकत्वात् ओमित्येतदक्षरमिति प्रथमवाक्यं ब्रह्मात्मकत्वपरमिति सुस्थमिति।

तदेव पादचतुष्टयं प्रपञ्चयति—**जागरितस्थानो....वैश्वानरः प्रथमः पादः** । जागरितं स्थानं यस्य स **जागरितस्थानः** जाग्रद्दशानिर्वाहक इत्यर्थः । 'जागरिते ब्रह्मे'ति ब्रह्मशब्दितस्यानिरुद्धस्यैव जाग्रद्दशानिर्वाहकत्वात् । **बहिःप्रज्ञः** बहिः—रूपादौ प्रज्ञा येन स बहिःप्रज्ञः । **सप्ताङ्गः** 'एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाः, चक्षुर्विश्वरूपः, प्राणः पृथग्वर्त्मा, सन्देहो बहुलः, बस्तिरेव रयिः, पृथिव्येव पादौ' इति वैश्वानरविद्योक्तरीत्या द्युसूर्यवाय्वाकाशवारि-

---

नन्वेवम् 'अयमात्मा ब्रह्मे'त्यस्य ओङ्कारो ब्रह्मेत्यर्थवर्णने पूर्वोक्तश्रीभाष्यसूक्तिविरोध इति चेन्न; तत्सूक्तेः, "*अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः*" इति समन्वयाधिकरणोपात्तबृहदारण्यकवाक्यविषयतयाऽप्युपपत्तेः । तत्र मधुब्राह्मणे पूर्वम् अयमात्मेति प्रत्यगात्मप्रस्तावात् । अस्तु वा प्रकृतवाक्यस्यापि तत्राभिमतत्वम्; तावता वाक्यार्थस्य ईषद्भेदेऽपि उपपादनशैली एकैव । प्रणवस्य सर्वात्मकत्वं प्रथमवाक्यप्रतिपन्नम् । सर्वस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वाद्ब्रह्मात्मकत्वमपि तत्र सिद्धमिति सर्वं ह्येतद्ब्रह्मेत्यनेन दर्शितम् । एवं सर्वस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वे कालत्रयापरिच्छिन्नपूर्वोक्तजीवात्मनोऽपि ब्रह्मपर्यन्तत्वात् प्रणवस्य ब्रह्मात्मकत्वं तन्मुखेनापि सिद्ध्यत्येवेति कथ्यते अयमात्मा ब्रह्मेति॥ इदमभिसंधाय अस्मदाचार्यैरपि भेदसाम्राज्ये 'अयमात्मे'ति जीवपरमभिहितमिति। वक्ष्यति चात्रापि जागरितादिपादे एकोनविंशतिमुखत्वादिकं जीवद्वारा ग्राह्यमिति ॥ 'येन स' इति जीवमद्वारीकृत्याप्यन्वयार्थम् ।

१. द्युसूर्येति । उपात्तश्रुतिगतसुतेजआदिपदानामेतन्नामधेयत्वादेतल्लाभः । उक्तश्रुतेरसम्मते उपासकमूर्धादौ वैश्वानरमूर्धा-

स्थूलभुक् वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥ १ ॥

स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

पृथिवीरूपे. मूर्धचक्षु प्राणमध्यकायमूत्राशयपादरूपै षड्भिरङ्गै, जाग्रता जीवेन च सप्ताङ्गत्वं द्रष्टव्यम् । **एकोनविंशतिमुखः** । पञ्चज्ञानेन्द्रिय पञ्चकर्मेन्द्रियपञ्चप्राणान्तःकरणचतुष्टयरूपैर्मुखैरेकोनविंशतिमुखत्वम्। एषामधिष्ठेयत्वं[यत्वञ्च स्वाधिष्ठेय]जाग्रदवस्थजीवद्वारा द्रष्टव्यम् । **स्थूलभुक्** स्थूलं रूपादिकं भुङ्क्ते इति स्थूलभुक् । भोजने प्रयोजककर्तृत्वात् 'ऋतं पिबन्तौ'' इति परमात्मनि निर्देशवत् उपपत्तिर्द्रष्टव्या । **वैश्वानरः** विश्वान् नरान् नयतीति वैश्वानर । स एक पाद ॥ १ ॥

स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः...द्वितीयः पादः । स्वाप्निकवस्तुना जाग्रद्वत् इतरानुभाव्यत्वं नास्तीति तद्वस्तूनामनुभावयिता प्रद्युम्न अन्तःप्रज्ञ उच्यते । सप्ताङ्गत्वैकोनविंशतिमुखत्वे तस्य स्वाप्निकैरीश्वरसृष्टैः मूर्धादिभि प्राणेन्द्रियै, तदानीमप्रलीनेनान्तःकरणचतुष्टयेन च पूर्ववद् द्रष्टव्ये । स्वाप्नार्थाना(र्थस्य) तत्तत्पुरुषमात्रभोग्यतया स्वप्नदशापन्नस्य जीवस्य प्रविविक्तभुक्त्वात् तदधिष्ठातु तैजसशब्दितस्य प्रद्युम्नस्यापि प्रविविक्तभुक्त्वोक्तिर्द्रष्टव्या । इतरानिद्रितानामतिसृज्यमाना स्वाप-

---

दिव्यत्वनापरत्वेऽपि एकस्माद्वाक्यात् सर्ववैश्वानराङ्गलाभसौकर्यमभिप्रेत्येयं श्रुतिर्दर्शिता । वैश्वानरस्य तादृशमूर्धादिमत्त्वं तु वाक्यान्तरासेयम् ॥ तृतीय खण्डे दृष्टिविधानात् वैश्वानरविद्यायाश्चोपासक मूर्धादौ परमात्ममूर्धादिदृष्टेरेवोच्यमानत्वात् तद्ग्रहणं युक्तमिति चाशयः । अन्यत्र विश्व इत्युक्त एवात्र वैश्वानर इत्युच्यते अर्थैक्यात् ॥

यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते, न कञ्चन स्वप्नं पश्यति, तत् सुषुप्तम्। सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एव आनन्दमयो ह्यानन्दभुक्

पदार्थाना तेजोवद्भासकत्वात् प्रद्युम्नस्य स्वप्नाधिष्ठातुः तैजसत्वोक्ति ॥२

यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते, न कञ्चन स्वप्नं पश्यति, तत् सुषुप्तम् । यत्र स्थाने जीवः सुप्तस्सन् रागादिदोषानुपहतः स्वप्नं च न पश्यति, तत् स्थानं सुषुप्तम् । सुषुप्तमित्यधिकरणे क्तप्रत्यय इति भावः । **सुषुप्तस्थान एकीभूतः—प्राज्ञस्तृतीयः पादः।** **सुषुप्तस्थान एकीभूतः** सुषुप्तस्थाने एकत्वं प्राप्तः स्वस्य सुषुप्तिस्थानतया स्थित इत्यर्थः । 'तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च' इत्यधिकरणोक्तरीत्या सुषुप्तस्थानस्सन् (स्थानभूतस्सन्[१]) प्रज्ञानानन्दघनं जीवस्य सौषुप्तिकानन्दानुभावकः **चेतोमुखः** विशुद्धचेतोग्राह्यः **प्राज्ञः** (**प्रज्ञानघनः** ज्ञानस्वरूपः, **आनन्दमयः** [आनन्दघनः ज्ञानानन्दमय इति

२–३ सुषुप्तस्थाने इति सप्तम्यन्तपाठाभिप्रायेणैव व्याख्या । प्रथमान्तपाठे तु यत्रेत्यस्य यस्यां दशायामित्यर्थः । सुषुप्तस्थान इत्यस्य पूर्ववत् सुषुप्तिदशानिर्वाहक इत्यर्थः । सुषुप्तमिति भावे क्त एव । एकीभूत इति एकाङ्गत्वमुच्यते । पूर्वं सप्ताङ्गः, अयमेकाङ्गः । मूर्धादिकार्यविरहाज्जीवमात्राङ्गक इति यथाभाष्यम्। पूर्वं स्थूलादिभुक्, अयमानन्दभुक् । ननु सुषुप्तौ धर्मभूतज्ञानप्रसरानङ्गीकारात् कथमानन्दानुभव इति शङ्का प्रतिबन्धुं प्रज्ञानघन एवानन्दमयो हीत्युपपादनम्। जीवात्मस्वरूपस्य ज्ञानानन्दरूपत्वात् तत्स्वयंप्रकाशादानन्दभुक्त्वम्, न त्वन्यथेति भावः । पूर्वं एकोनविंशतिमुखः, अयं चेतोमुखः । धर्मभूतज्ञानप्रसराभावात् मनोरूपकरणस्य तदानीमनपेक्षितत्वात् कथं

चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पाद ॥ ३ ॥

एप सर्वेश्वर एप सर्वज्ञ एपोऽन्तर्याम्येप योनिस्सर्वस्य । प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ॥ ४ ॥

नान्त.प्रज्ञ न वहि प्रज्ञ नोभयत प्रज्ञ नप्रज्ञानघन नप्रज्ञ नाप्रज्ञम्

यावत् । आनन्दभुक्[?] जीवस्य सौपुप्तिकानन्दानुभावक चेतोमुखः, विशुद्धचेतोग्राह्य । ज्ञानानन्दमय इनि यावत् । आनन्दभुक् च (?) प्राज्ञः) सङ्कर्पणाभिध तृतीय पाद इत्यर्थ ॥ ३ ॥

एप सर्वेश्वर एप सर्वज्ञ एपोऽन्तर्यामी एप योनिस्सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् । योनिः स्थानमित्यर्थ । 'योनिर्द्वयोर्भगे स्थाने' इति कोशात् । शिष्ट स्पष्टम् । यद्यपि विश्वतैजसप्राज्ञाना त्रयाणा भगवद्व्यूहतया सर्वेश्वरत्वादिकमप्यविशिष्टम् । तथापि व्यवस्थित पूर्वोक्ततत्तद्धर्म(व्यवस्थितधर्म)वत्तया त्रयाणामनुसधान कर्तव्यमिति भाव ॥

चतुर्थ पाद निर्दिशति—नान्तःप्रज्ञ स विज्ञेयः । 'नान्त प्रज्ञ न वहि प्रज्ञ नोभयत प्रज्ञ'मिति वहि प्रज्ञान्त प्रज्ञयोर्विश्वतैजसयो र्यावृत्ति ।

मेतदिति शङ्का परिहर्तुं तदर्थमाह विशुद्धचेतोग्राह्य इति । नन्विद कि परमात्मनः साक्षात्, उत जीवद्वारा । नाद्य., अस्य सर्वमूर्तिसाधारण्यात् एतद्व्यूहे एतन्निर्देशे विशेषाभावात्, सुषुप्तौ चेतसा तद्ग्रहणाच । अत एव नान्त्य इति चेन्न—पर्यीभूतत्वादेरिव जीवद्वारैव विवक्षितत्वात् । न हि सुषुप्तौ चेतसा ग्रहणमिह विवक्षितम्, किन्तु जागरादावेकोनविंशतिकरणग्राह्य स्थूलादिक भोग्यमासीत्; यत् योगादौ विशुद्धचेतोग्राह्यमात्मस्वरूपमानन्दात्मकम्, तदेव तु सुषुप्तौ भोग्यमित्याशयेनैवमुक्त । अन्यदुपरि ।

यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते, न कञ्चन स्वप्नं पश्यति, तत् सुषुप्तम्। सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एव आनन्दमयो ह्यानन्दभुक्

पदार्थानां तेजोवद्भासकत्वात् प्रद्युम्नस्य स्वप्नाधिष्ठातुः तैजसत्वोक्तिः ॥२

यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते, न कञ्चन स्वप्नं पश्यति, तत् सुषुप्तम् । यत्र स्थाने जीवः सुप्तस्सन् रागादिदोषानुपहतः स्वप्नं च न पश्यति, तत् स्थानं सुषुप्तम् । सुषुप्तमित्यधिकरणे क्तप्रत्यय इति भावः । **सुषुप्तस्थान एकीभूतः—प्राज्ञस्तृतीयः पादः।** **सुषुप्तस्थान एकीभूतः** सुषुप्तस्थाने एकत्वं प्राप्तः स्वप्न सुषुप्तिस्थानतया स्थित इत्यर्थ. । 'तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च' इत्यधिकरणोक्तरीत्या सुषुप्तस्थानस्सन् (स्थानभूतस्सन्?) प्रज्ञानानन्दघन· जीवस्य सौषुप्तिकानन्दानुभावकः **चेतोमुखः** विशुद्धचेतोमात्रः **प्राज्ञः** (**प्रज्ञानघनः** ज्ञानस्वरूप·, **आनन्दमयः** [आनन्दघनः ज्ञानानन्दमय इति

२-३. सुषुप्तस्थाने इति सप्तम्यन्तपाठाभिप्रायेणेवं व्याख्या । प्रथमान्तपाठे तु यत्रेत्यस्य यस्यां दशायामित्यर्थः। सुषुप्तस्थान इत्यस्य पूर्ववत् सुषुप्तिदशानिर्वाहक इत्यर्थः। सुषुप्तमिति भावे क्तएव। एकीभूत इति एकाङ्गत्वमुच्यते। पूर्वः सप्ताङ्गः, अयमेकाङ्गः। मूर्धादिकार्यविरहाज्जीवमात्राङ्ग इति यथाभाष्यम्। पूर्वः स्थूलादिभुक्, अयमानन्दभुक् । ननु सुषुप्तौ धर्मभूतज्ञानप्रसरानङ्गीकारात् कथमानन्दानुभव इति शङ्कां प्रतिबन्धुं प्रज्ञानघन एवानन्दमयो हीत्युपपादनम्। जीवात्मस्वरूपस्य ज्ञानानन्दरूपत्वात् तत्स्वयंप्रकाशादानन्दभुक्त्वम्, न त्वन्यथेति भावः। पूर्वं एकोनविंशतिमुखः, अयं चेतोमुखः। धर्मभूतज्ञानप्रसराभावात् मनोरूपकरणस्य तदानीमनपेक्षितत्वात् कथ-

चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिस्सर्वस्य । प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ॥ ४ ॥

नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं नप्रज्ञानघनं नप्रज्ञं नाप्रज्ञम्

यावत् । आनन्दभुक्?] जीवस्य सौषुप्तिकानन्दानुभावकः चेतोमुखः, विशुद्धचेतोग्राह्य. । ज्ञानानन्दमय इति यावत् । आनन्दभुक् यः (?) प्राज्ञः) सङ्कर्षणाभिध तृतीय. पाद इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्यामी एष योनिस्सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् । योनिः स्थानमित्यर्थः । 'योनिर्द्वयोर्भगे स्थाने' इति कोशात् । शिष्टं स्पष्टम् । यद्यपि विश्वतैजसप्राज्ञानां त्रयाणां भगवद्व्यूहतया सर्वेश्वरत्वादिकमप्यविशिष्टम् । तथापि व्यवस्थितपूर्वोक्ततद्धर्म(व्यवस्थितधर्म)वत्तया त्रयाणामनुसंधानं कर्तव्यमिति भावः ॥

चतुर्थं पाद निर्दिशति–नान्तःप्रज्ञं .. स विज्ञेयः । 'नान्तःप्रज्ञं न बहिः प्रज्ञं नोभयत प्रज्ञ'मिति बहिःप्रज्ञान्तःप्रज्ञयोर्विश्वतैजसयोर्व्यावृत्तिः।

मेतदिति शङ्कां परिहर्तुं तदर्थमाह विशुद्धचेतोग्राह्य इति । ननु इदं किं परमात्मनः साक्षात्, उत जीवद्वारा । नाद्यः, अस्य सर्वमूर्तिसाधारण्यात् एतद्व्यूहे एतन्निर्देशे विशेषाभावात् । सुषुप्तौ चेतसा तद्ग्रहणाच्च । अत एव नान्त्य इति चेन्न—एकीभूतत्वादेरिव जीवद्वारैव विवक्षितत्वात् । न हि सुषुप्तौ चेतसा ग्रहणमिह विवक्षितम्, किन्तु जागराद्यवस्थानिवर्तनिकरणप्रायं स्थूलादिकं भोग्यमार्गम्, यत् भोगार्थी विशुद्धचेतोग्राह्यात्मस्वरूपमानन्दात्मकम्, तदेव तु सुषुप्तौ भोग्यमित्याद्यर्थेनयमुक्तः । अन्यदुक्तं ।

अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमैकात्म्यप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते । स आत्मा । स विज्ञेयः॥

इति द्वितीयः खण्डः ॥

'नप्रज्ञानघनं नप्रज्ञ'मिति प्रज्ञानघनस्य सुषुप्तिस्थानस्थस्य व्यावृत्तिः । प्रज्ञशब्दात् 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थे अणि **प्राज्ञ**शब्दस्य निष्पन्नतया (अण् । अतः **प्राज्ञ**शब्दस्य स्वार्थाणन्ततया) प्रज्ञप्राज्ञयोरेकार्थत्वात् । ननु प्रज्ञभिन्नत्वे अप्रज्ञत्वं स्यात् । एवञ्च अज्ञत्वप्रसङ्ग इत्यत्राह **नाप्रज्ञमिति** । प्रकर्षेण जानातीति प्रज्ञः । ज्ञानादिषड्गुणमध्ये ज्ञानप्रधानत्वेन प्रज्ञशब्दितात् सुषुप्तिस्थानस्थात् सङ्कर्षणात् भिन्नत्वेपि सर्वज्ञतया अप्रज्ञत्वमपि (मिति) नास्तीति भावः । **अदृष्टं** ज्ञानेन्द्रियागोचरम् (बाह्येन्द्रियज्ञानागोचरम्) **अव्यवहार्यं** वाग्घस्तादिकर्मेन्द्रियागोचरम्, **अग्राह्यं** मनोऽगोचरम्, अत एव **अलक्षणं** लक्ष्यते अनेनेति **लक्षणम्** अनुमानम् । अनुमानागम्यमित्यर्थः । अत एव **अचिन्त्यमव्यपदेश्यम्** इदमीदृगिति चिन्ताव्यपदेशानर्हम् । **ऐकात्म्यप्रत्ययसारम्**—एकात्मप्रत्ययगोचरम् । **प्रपञ्चोपशमं** [1]सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धादिप्रपञ्चस्याप्युपशमो यस्मिन् तत् प्रपञ्चोपशमम् । 'एतन्नानावताराणां निदानं बीजमव्ययम्' इति स्मरणात् । **शान्तम्** ऊर्मिषट्करहितम् । **शिवं** कदाचिदुत्पादविनाशाविर्भावतिरोभावगन्धरहिततया शिवं मङ्गलम् । **अद्वैतं** सजातीयद्वितीयरहितम् । ता(एता)दृशं वासुदेवं चतुर्थं मन्यन्ते ।

---

1. वासुदेवमूर्तौ प्राकृतप्रपञ्चलयस्य दुर्वचत्वात् प्रपञ्चोपशमपदमन्यथा व्याचष्टे संकर्षणेति । एतत्—पर वासुदेवरूपम् ।

स आत्मा । आप्नोतीति ह्यात्मा । सर्वदेशकालसर्ववस्तुव्याप्तत्वात् ॥ सङ्कर्षणादीनामपि स एवात्मा । स विज्ञेयः ।

---

2 खण्डोऽय न केवलजीवपर किन्तु परमात्मपर्यन्त इत्य चस्याभ्युपेत्यम् । सुषुप्तिस्थाननिर्वाहकस्य प्राज्ञशब्देन व्यपदेशाच्च, "प्राज्ञेनात्मना सपरिष्वक्तो न बाह्य किञ्चन वेद, नान्तरम्" इति श्रुत्यन्तरेऽपि । बाह्यान्तरज्ञानहीनस्य पृथगत्र निर्देशात् तत्परिष्वङ्ग-कर्ता प्राज्ञो ह्यय परमात्मैव । एतत्साहचर्यात् विश्वतैजसशब्दयोरपि परमात्मपरत्व सिद्धम् । प्रद्युम्नस्य तैजसशब्दवाच्यत्व द्युम्नतेजश्शब्द-समानार्थकत्वादपि समुचितम् । स्वप्नानुभाव्यस्य विषयस्य विवादास्पदत्वात् ज्ञानस्य चाबाध्यत्वात् अबाध्यत्वरूपप्रकर्षाश्रयज्ञानमात्र-निर्वाहकत्वात् प्रद्युम्नता । तेजश्शब्दोऽपि स्वयप्रकाशत्वमुखेन ज्ञान-परो भवितुमर्हति । विश्वशब्दस्थाने वैश्वानरशब्दपाठात् तस्य च विश्वान् नरान् नयतीत्यर्थस्य निरुक्तत्वात् तद्वत् विश्वशब्दोऽपि प्रकारवाचिना प्रकारिपर्यन्तवाचित्वन्यायेन विश्वनियन्तृवाची पर-मात्मपर एव । सुप्तसुषुप्तापेक्षया जाग्रतामाधिक्यात् विश्वशब्देन तन्मुखेन परमात्मोच्यते । अत एषा पदाना ब्रह्मपरत्वेन सर्वेषा विशेषणाना परमात्मपरत्वेनैव व्याख्यानमिहाऽऽदृतम् । अयमात्मा ब्रह्मेत्यत्र प्राग्दर्शितभाष्यरीत्या, अनन्यथासिद्धजीवलिङ्गस्थले जीव-द्वाराऽन्वयस्येष्टत्वाच्च जागरितस्थानत्वादि—स्थूलभुक्त्वपर्यन्तधर्म विशिष्टजीवान्तर्यामी वैश्वानर इत्युक्तावपि न दोष । एवमुपर्यपि । तर्हि जीवस्यैव सप्ताङ्गकत्वे वर्णनीये अङ्गिनो जीवस्य सप्तमाङ्गत्वेन ग्रहण कथमिति चेत्—न परमात्मनाऽङ्गित्वे तदुपपत्ते ।

अत्र शाङ्करे 'मूर्धैव सुतेजा' इति वाक्यस्योदाहृतत्वात् तदितरीण्यङ्गानि षट् निर्दिश्य तदुक्त सप्तमाङ्ग परमुपेक्षितम् । तत्र हि वैश्वानरविद्यायामग्निहोत्रत्वसपत्तये कल्पितस्याऽऽहवनीयस्य सप्तमा

गत्वेन गणना । अत्र तु सार्वत्रिकत्वाय जीव एव परमात्माङ्गत्वेनोक्तः । सुषुप्तिकाले चैकीभूत इत्यत्र जीवरूपाङ्गपरिशेषणौचित्याच्च तथा व्याख्यातम् । सुषुप्तिकाले प्राणादीनां जाग्रत्वात् तत्र प्राणानामेकोनविंशत्यन्तर्भावेऽपि जाठराग्निरेकः सप्तमत्वेन सुग्रहः । अस्तु वा सप्ताङ्ग इति सप्तीकरणविषयभूतमहदहंकारभूतपञ्चकग्रहणम् । एवञ्च एकीभूत इत्यस्य महन्मात्रशेष इत्यर्थः । महत्कार्यश्चोच्छ्वासनिश्वासादि सर्वप्राणकार्यं परं सुषुप्तावर्त्तत इत्युक्तं भवति । जाठराग्निकार्यमपि समानवायुकार्यत्वात् महत्कार्य एवान्तर्भवतीति न तद्ग्रहः । एवञ्चाङ्गिभूतात् जीवादतिरिक्तान्येवाङ्गानि सप्तेति नानुपपत्तिलेशोऽपि । शांकरे जीवब्रह्मैक्यात् जीवविशेषणं सर्वं ब्रह्मण्यक्लेशेनान्वितमिति मन्यते । अस्माकं तु जीवपरयोर्भेदेऽपि तत्तद्दशानिर्वाहकत्वेन तदन्वय इष्टः । शांकरेऽपीदं मंगलश्लोके कण्ठोक्तम् ; "प्रज्ञानांशुप्रतानैः स्थिरचरनिकरव्यापिभिर्व्याप्य लोकान् भुक्त्वा भोगान् स्थविष्ठान् पुनरपि धिषणोद्भासितान् कामजन्यान् । पीत्वा सर्वान् विशेषान् स्वपिति मधुरभुक्' इति तस्यावस्थात्रयभोक्तृत्वमभिधाय, "मायया भोजयन्नः" इति सर्वजीवभोजयितृत्वस्यापि कथनात् । एवं भोजयितृत्वेनैव निर्दिष्टे भोक्तृत्वं साक्षात् परस्मिन् न स्वीक्रियते । "न स्थानतोऽपि" इति सूत्रञ्च एवं ब्रह्मणि साक्षात् तन्निषेधार्थमेव प्रवृत्तम् । एवम्भूतस्य जीवस्य सुषुप्तौ चेतोमुखत्वोक्तिः, "सुप्तव्यासक्तमनसाञ्च" इति न्यायदर्शनसूत्राभिप्रेतरीत्या प्रणिधानवशात् प्रतिबोधनोचितावसरे चेतोबलात् झटिति प्रतिबुध्यत इति तदनुगुणचेतःस्थितिरूपविशेषप्रतिबोधनापेक्षयापि ध्येयम् । एवञ्चावस्थात्रयेऽपि विशेषणता सर्वेषां जीवद्वारैव विश्वादिशब्दार्थे परमात्मन्यन्वयेऽपि न क्षतिः । नान्तः प्रज्ञमिति वाक्ये तु जीवमद्वारीकृत्यैवान्वयेति । अन्तःप्रज्ञशब्दः प्रद्युम्नपरः ॥ तेनापि स्वप्ने रथादिसर्वबाह्यवस्तुसर्जनात् कथमन्तःप्रज्ञतेति चेत्—

'तमेवैकं जानथात्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ' इति श्रुते तस्यैव विज्ञेय त्वमिति भाव ॥ ५ ॥

इति द्वितीय खण्ड

न हि ते रथादय सुप्तशयनस्थाने अपवरके भवन्ति, तस्यापि स्वाप्निकात्युच्छ्रितसर्वेवस्त्वाश्रयस्यायोगात्। किंतु तद्वदेव प्रतिघातादिदोषराहित्यात् जीवदेशे अन्तरेवेतरादृश्यतया भवन्तीति अन्तस्तज्ज्यपदार्थज्ञानहेतुत्वात् प्रद्युम्नोऽन्त प्रज्ञ इति ॥ अस्त्यन्यद् भाष्य माण्डूक्यस्य कूरनारायणीयम्। तत्र प्रायश पदवाक्यार्थवर्णनम् अनति प्रसिद्धमन्यादृशम्। तत्र सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुख इत्यस्य—चत्वारो हस्ता, द्वौ पादौ, गजमुखत्वाद् गजहस्त एक इति सप्ताङ्ग, मध्यममुख गजमुखाकारम्, पार्श्वद्वयेतु नव नव मुखानि पुरुषमुखाकाराणीत्येवमर्थवर्णनं नून किञ्चित्प्रमाणमूलकमेव। तदन्वेषणीयम्। चेतोमुख इत्यस्य तु ज्ञानस्वरूप इत्यर्थ उक्त। तैजस, तेजोमयचित्तसंबन्धित्वादित्युक्तम्। 'शुक्रमादाय पुनरेति स्थानम्' (बृ ६-३ ११) इत्युक्तरीत्या स्वप्ने जागरशरीरगतानीन्द्रियाणि आत्मना स्वयज्योतिषा सह स्वाप्निकशरीरे निवेश्य कार्यकर्तृत्वात् तैजसस्य, इन्द्रियाणा 'स एतास्तेजोमात्रा समभ्याददान' (बृ ६-४ १) इति प्रकाशकतया तेजश्शब्दार्थत्वाच्च, जागरदेहादिक विहाय उक्तविधतेजोरूपसर्वेन्द्रियामकत्व तैजसत्व स्यात् स्वप्ने चैस्ततमोवृत्तिनिरोधाय आलोकात्मकतेज प्राचुर्याद्वा तथेत्यादि विमृश्यम्।

४ एकात्मप्रत्ययगोचरमिति। अनिरुद्धादे जागरादिनियमनव्यापारविशिष्टात्मप्रत्ययगोचरता, वासुदेवस्यतु तत्राव्यापृतत्वात् केवलात्मप्रत्ययगोचरतेति ॥

इति द्वितीय खण्ड

हरिः ओम्. सोयमात्मा अध्यक्षरमोङ्कारोऽधिमात्रम् ।
पादा मात्राः मात्राश्च पादाः अकार उकारो मकार इति ॥ १ ॥
जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्रा ; आप्तेरादिमत्त्वाद्वा ।
आप्नोति ह वै सर्वान् कामान्, आदिश्च भवति, य एवं वेद ॥ २ ॥

सोऽयमात्मा अध्यक्षरमोङ्कारोऽधिमात्रम् । अध्यक्षरम्—अक्षरेषु, अधिमात्रं मात्रासु वर्तमानो य ओङ्कारः नादात्मकः, स एव अयमात्मेत्यर्थः । **पादा मात्रा मात्राश्च पादाः** [यतो ब्रह्मणः पादभूताः उक्ताः अनिरुद्धप्रद्युम्नसङ्कर्षणवासुदेवाः मात्राः प्रणवमात्राभूताकारादिवाच्याः । अतः] अस्योङ्कारस्य याः अकार-उकार-मकारात्मिकाः, ता एव ब्रह्मणः पादभूता इत्यर्थः । [समस्तप्रणवे ब्रह्मदृष्टिं कृत्वा प्रणवमात्रासु अकारादिषु चतुर्षु चानिरुद्धादिचतुष्टयदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः] तदेव दर्शयति **अकार उकारो मकार इति** [इदमुपलक्षणं नादस्यापि] ॥ १ ॥

तदेव विविच्य दर्शयति-**जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्रा** [प्रथममात्रायाम् अकारे जागरितस्थानवैश्वानरशब्दितानिरुद्धदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः ।] वैश्वानरस्याकाररूपत्वे हेतुमाह—**आप्तेरादिमत्त्वाद्वा** [आप्तिः व्याप्तिः सकलशब्दप्रकृतिभूतस्य अकारस्य सर्वशब्दव्याप्तत्वं सर्वजगद्व्याप्तस्यानिरुद्धस्यैवेत्यवगन्तव्यम् ।] आदिमत्त्वाद्वा सर्वशब्दादिभूताकारशब्दवाच्यत्वाद्वा वैश्वानरस्याकाररूपत्वमित्यर्थः । आप्तिमत्त्वादिमत्त्वज्ञानयोः फलमाह—**आप्नोति ह वै**

---

१. अध्यक्षरमधिमात्रमित्यनेनाक्षरभूतमात्रासु इत्युक्तं भवति । यद्वा ओमित्येकाक्षरम्, ओमित्येतदक्षरमित्युक्तरीत्या अध्यक्षरं स्तत्प्रणवे, अधिमात्रम् अवयवेषु चेत्यर्थः ॥

स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रा उत्कर्षादुभयत्वाद्वा। उत्कर्षति ह वै ज्ञानसन्ततिम्, समानश्च भवति। नास्याब्रह्मवित् कुले भवति, य एवं वेद ॥ १ ॥

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मितेरपीतेर्वा।

सर्वान् कामान्, आदिश्च भवति, य एवं वेद। स्पष्टोऽर्थः। [आदिश्च भवति। सर्वप्रधान भवतीत्यर्थः] ॥ २ ॥

स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रा। तैजसस्य उकाररूपत्वे हेतुमाह–उत्कर्षादुभयत्वाद्वा विश्वापेक्षया तैजसस्योत्कृष्टत्वाद्वा तत्समानतया (तत्समानयोः प्राज्ञतैजसयोः) द्वितीयत्वाद्वा उकाररूप(त्वाच्य)त्व मित्यर्थः [अत्र विश्वापेक्षया तैजसस्योत्कृष्टत्वं ततोऽपि सूक्ष्मत्वात्। प्राज्ञतैजसयोः विश्वापेक्षया साम्यं तु गुणपूर्तिसाम्यादिति द्रष्टव्यम्। एवम् उकारस्याप्यकारलयस्थानत्वात् तत उत्कृष्टत्वम्। उकारमकारयोरकारसाम्यं च वर्णत्वादिनेति ध्येयम्।] उत्कृष्टत्वज्ञानस्य फलमाह उत्कर्षति.. वेद। शिष्यप्रशिष्यादिषु ज्ञानसन्तत्या उत्कृष्टो भवतीत्यर्थः। एवंविदस्सन्ताने ब्रह्मविद्या इतरसन्तानापेक्षया अतिरिच्यत इति यावत्। उभयत्वज्ञानस्य फलमाह समानश्च भवति। उत्कृष्टानां समानश्च भवतीत्यर्थः। नास्याब्रह्मवित् कुले भवति, य एवं वेद। स्पष्टोऽर्थः ॥

सुषुप्त(प्ति)स्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा। मकाररूपत्वे युक्तिमाह मितेरपीतेर्वा। मिनोति प्रज्ञ सर्वमात्मनि तादा

---

३ उभयत्वादिति। विश्ववत् ज्ञानवत्त्वात्, आन्तरापूर्वेयस्तुदर्शितया प्राज्ञवत् जागरितज्ञानाभावाच्चोभयरूपत्वादुभयत्वमित्यपि सुवचम्।

४ वर्णत्वादिनेति। आदिना प्रणव घटकत्वादिपरिग्रह

मिनोति ह वा इदं सर्वम्, अपीतिश्च भवति, य एवं वेद ॥ ४ ॥

इति तृतीयः खण्डः ॥

हरिः ओम्. अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैतः एवमोङ्कार आत्मैव संविशत्यात्मनाऽऽत्मानम्, य एवं वेद [य एवं वेद]॥१

इति चतुर्थः खण्डः ॥ 'भद्रं कर्णेभिः—' इति शान्तिः

माण्डूक्योपनिषत् समाप्ता ॥

—:·:—

त्म्येन । मकारोऽपि स्वात्मनि अकारोकारौ मिनोति । मकारावधिकत्वादकारोकारयोरित्यर्थः । **अपीतिः** प्रलयः । प्राज्ञे जगत् प्रलीयते । मकारे हि अकारोकारौ प्रलीयेते ; मकारावसानत्वादकारोकारयोरित्यर्थः। तद्ज्ञानद्वयस्य फलं क्रमेणाह (ज्ञानस्य फलमाह) **मिनोति ह वा इदं सर्वम्** । इदं सर्वं जगत् **मिनोति** परिच्छिनत्ति-जानातीत्यर्थः । **अपीतिश्च भवति य एवं वेद** । परमात्मनि लयश्च तस्य भवति, य एवं वेदेत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति तृतीयः खण्डः

अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः....आत्मैव । अमात्रः परिच्छेदशून्यः । अव्यवहार्यत्वादि[पूर्वोक्त] लक्षणोपेतश्चतुर्थः आत्मैव [व्यूहवासुदेव एव । एवमोङ्कारः] । एवंभूत ओङ्कारः । [ओंकारैकदेशनादरूप इति यावत् । अस्य व्यूहवासुदेवस्य परवासुदेवेन समस्तप्रणवरूपेणाति-

---

१. त्रिव्यूहपक्षे नान्तःप्रज्ञ इत्यादिकं परवासुदेवस्य चतुर्थपादत्वकल्पनया प्रवृत्तम् । चतुर्व्यूहपक्षे च व्यूहवासुदेवविषयम् । परव्यूहवासुदेवयोरत्यन्तभेदात् एवम् । अमात्र इति प्रकृतवाक्येऽपि

सन्निकृष्टैक्यसूचनार्थमोङ्कार इति समस्तनिर्देश]। तद्ज्ञानस्य फलमाह—संविशत्यात्मनाऽऽत्मानम्, य एवं वेद [एनमनिरुद्धप्रद्युम्नसङ्कर्षणवासुदेवरूपेण व्यस्तसमस्तप्रणवोपासक], आत्मना परमात्मना अनुगृहीतस्सन् तेनैवोपायेन तमेव (तेनैवोपायेन क्रमात् तमेव) प्राप्नोतीत्यर्थः ।

इति चतुर्थ खण्ड· ॥

क्षेमाय यः करुणया क्षितिनिर्जराणां भमावजृम्भयत भाष्यसुधामुदार· ।
वामागमाध्वगवदावदतूलवातो रामानुज स मुनिराद्रियता मदुक्तिम् ॥

इति श्रीमत्तातार्यचरणारविन्दचञ्चरीकस्य वात्स्यानन्तार्यपादसेवासमधिगतशारीरकमीमांसाभाष्यहृदयस्य परकालमुनिपादसेवासमधिगतपारमहंस्यस्य श्रीरङ्गरामानुजमुनेः कृतिषु माण्डूक्योपनिषत्प्रकाशिका समाप्ता ।

॥ श्रीरस्तु ॥

अमात्रपदेन मात्रारूपावयवरहितमकृतावयवविभागं समस्तप्रणवं गृहीत्वा तस्याव्यवहार्यत्वाद्याकारविशिष्टपरवासुदेवरूपत्व सुवचम्। अथापि पूर्ववाक्येषु ब्रह्मपादनिर्देशपूर्वकं प्रणवमात्राकथनात्, अत्राप्यमात्रपदं ब्रह्मपादरहितपरमेव युक्तम्। अथर्वशिखायां 'या अवसानेऽस्य चतुर्थी' इति अर्धमात्रारूपचतुर्थपादकथनात्, अहिर्बुध्न्यसंहितायां चतुर्थपादार्थतया व्यूहवासुदेवनिर्देशाच्चेदमपि वाक्यम् आत्मैवेत्यन्तं तत्परमेव युक्तमित्याशयेन आत्मैवेति पदं तदनुगुणं योजयित्वा व्याचष्टे—अमात्र इत्यादि । एवं अमात्रश्चतुर्थ इति पूर्णःमात्रानात्मकनादरूपप्रणवचतुर्थांशग्रहणेन अद्वैत इत्यन्तेन तस्य व्यूहवासुदेवरूपत्वम्, एवमोङ्कार आत्मैवेति समस्तप्रणवस्य परवासुदेवरूपत्वं चोक्त्वा, संविशतीत्यादिना तद्वेदनफलमुच्यते इत्यर्थवर्णनेऽपि अन्ततोऽविशेष एव । एवं प्रकृतवाक्योपात्तोपासनफलपरे

संविशतीत्यादिवाक्ये पूर्वोक्तार्थमपि संकलय्य विवक्षितविशिष्टार्थमाह-एतमिति । एषामोङ्कारोपासनत्वात् इष्टिरूपत्वाच्च साक्षान्मोक्षहेतुत्वायोगादाह क्रमादिति । परविद्यारूपभक्तियोगनिष्पत्तिरिह इष्टिफलम् । सर्वत्र वाच्यवाचकभावनिबन्धनं सामानाधिकरण्यमिति निर्वाहसंभवेपि वाच्यवाचकयोः साम्यादि कथनात् स्वरसप्रतीतदृष्टिविधिपक्षस्वीकारे बाधकाभावादिति भावः ।

मुद्रितग्रन्थगं ताले भाष्ये बहु न दृश्यते ।
अथाप्येषां टिप्पणी तु मुद्रितस्यानुरोधतः ॥
जगज्जन्मस्थितिध्वंसमहानन्दैकहेतवे ।
त्रिव्यूहपररूपाय नमोऽस्तु निधये श्रियः ॥
ईशाद्युपनिषद्भाष्यपरिष्कारविधायिना ।
माण्डूक्योपनिषद्भाष्यपरिष्कारः कृतस्त्वयम् ॥

इति श्री वात्स्यवीरराघवाचार्य विरचितः
माण्डूक्योपनिषद्भाष्यपरिष्कारः ॥

शुभमस्तु

विषयसूची

ओंकारस्य सर्वरूपत्वम्	327
ओंकारस्य चतुष्पादात्मनब्रह्मत्वम्	328
वैश्वानराद्यात्मपादचतुष्टयम्	330-334
अनिरुद्धादिरूप वैश्वनरादीनां स्थान अङ्गमुखभोगादि	,,
तुरीयस्य (वासुदेवस्य) जगद्व्यापाराभावेन निर्विकाराद्वैतरूपत्वं	,,
अकारादिषु मात्रासु वैश्वानरादिरवभावनानदीचित्यादफलादि	338-340
ओंकारे तुरीयात्मभावनायामात्मप्राप्तिरूपफलम्	341

माण्डूक्योपनिषदर्थसंग्रहकारिकाः

आत्मा चतुष्पाद् ब्रह्मेति प्रोक्तस्तारोऽथ दर्शिता ।
वैश्वानरस्तैजसश्च प्राज्ञश्चात्मा च निर्गुण ॥ १
जागर स्वप्न सुषुप्ति तुर्यावस्थानियामका ।
पादाश्चत्वार , एतेषु विश्वकारादिघूदितम् ॥ २
वैश्वानरादिरूपत्वभावनाना फल क्रमात् ।
अर्धमात्रात्मकस्तार स्यादात्मा, यस्य भावना ॥ ३
मुक्तये कल्पते चेति प्रोक्तमन्ते , तदिष्यते ।
माण्डूक्ये वासुदेवस्य व्यूहयुक्तस्य वर्णनम् ॥ ४
स व्यूहवासुदेव स्यात् नादो मात्रातिगस्तु य ।
स्यात्तु सपूर्ण ओङ्कारो वासुदेव पर पुमान् ॥ ५

अपूर्वपदानि—१ वैश्वानर २ तैजस ३ प्रज्ञानघन ४ प्राज्ञ ५ अद्वैत ६ चतुर्थ.

प्रमाणाकरः

अयमात्मा	बृ ४ ५ १९	तमेवैक	मु उ २ २-५.
ऋत पिबन्तौ	कठ ३-१-१	न स्थान	ब्र. सू ३ २ ११
एतन्नानावताराणा	पु ३ ३ ४	प्रकाशादि	" २ ३ ४५.
एतस्यात्मनो	छा ५ १८-२	प्रज्ञादिभ्यश्च	पा ५-४ ३८.
जागरिते ब्रह्मा श्रुति	पु ३४०	या अवसाने	अ शि उ १.
तदभावो	ब्र सू. ३-२-७	वासुदेव श्री भाग	} १२ ११
तद्यथा शकुना घा	२-२३-३	स विश्व - ,,	